

<http://doi.org/10.31861/pytlit2022.105.172>

УДК 821.112.2.09:82.02Реал]”1945/...”

НІМЕЦЬКИЙ МАГІЧНИЙ РЕАЛІЗМ ЯК ВИЯВ „ВНУТРІШНЬОЇ ЕМІГРАЦІЇ”: ДО ПРОБЛЕМИ КОГЕРЕНТНОСТІ ПОНЯТЬ

Світлана Аркадіївна Притолук

orcid.org/0000-0002-9245-4477

svitlana.prytoliuk@gmail.com

Кандидатка філологічних наук, доцентка

Кафедра німецької філології та методики навчання німецької мови

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка

Вул. Максима Кривоноса, 2, 46027, м. Тернопіль, Україна

Анотація. Розглянуто проблему „внутрішньої еміграції” в німецькій літературі та її зв’язок із німецьким магічним реалізмом. Висвітлено історію виникнення і дослідження терміна, тенденції у його трактуванні в різні історичні періоди, починаючи з середини 40-х років і до нового часу. Зазначено, що більшість творів магічного реалізму несправедливо опинилися на периферії літературного процесу через те, що були написані в часи гітлерівської диктатури. Перебування письменників у „внутрішній еміграції” не тільки знімає питання щодо легітимності їх творчості, а й відкриває новий пласт для наукових пошуків, зокрема, досліджень щодо використання технік прихованого письма і засобів вираження відчуження. Зроблено припущення про існування певної когерентності між німецьким магічним реалізмом та явищем „внутрішньої еміграції”. У кожному конкретному випадку необхідно аналізувати історичний контекст і біографію письменника.

Ключові слова: внутрішня еміграція; екзиль; магічний реалізм; приховане письмо; нефашистська література.

Магічний реалізм як феномен німецької літератури виник і розвивався за складних історичних умов. Значна кількість творів цього стильового напрямку з'явилася в період з 1933 по 1945 роки у час панування гітлерівської диктатури. Те, що їхня діяльність хронологічно збіглася з режимом, стало вироком для представників магічного реалізму. Через звинувачення у колаборації із нацистами, пристосуванстві, їхні твори опинилися на периферії літературного процесу і зрештою були забуті. Трагізм авторів магічного реалізму в тому, що вони, фактично, зазнали подвійної дискримінації: спочатку від гітлерівського режиму, коли потрібно було обійти жорстку цензуру, бо в іншому випадку твір не був би надрукований або взагалі був заборонений, а після війни – через публічний осуд за їхнє співіснування з диктатурою. Одразу по закінченні Другої світової війни постало питання про легітимність літератури, що з'явилася в цей період у Німеччині. Можливість позиціонувати себе як „внутрішнього емігранта” відкривала авторам надію на повернення в літературний дискурс. Однак через переважно негативну оцінку цього явища більшості авторів не вдалося повністю реабілітувати себе в очах світової громадськості. Історична приреченість і тягар морально-етичних принципів стали вирішальними факторами у певній маргіналізації творів магічного реалізму. Чи можна вважати такий розвиток подій справедливим – питання, яке досі викликає сумніви, а тому потребує обговорення і, відповідно, детального й об'єктивного аналізу. Увиразнення та наукового обґрунтування вимагає як сама дефініція поняття „внутрішня еміграція”, так і критерії визначення естетичної вартості творів цієї категорії та їх належності до певної літературної парадигми.

Метою нашої статті є різнобічне висвітлення ідейно-змістового наповнення поняття „внутрішня еміграція” в німецькій літературі, аналіз еволюції його дослідження і тенденцій у потрактуванні явища в контексті вивчення німецького магічного реалізму. З цією метою розглядаються праці Ф. Шьонауера, Е. Лоуі, П. Райхеля, Е. Шварца, Р. Грімма, В. Брекеле, Ф.-Л. Кролла, Д. Кірхнер, Г. Орловскі, Г. Ерке-Ротермунд, Е. Ротермунда, Ф. Ведекінга, М. Бросцарта, В. Брилли, Б. Шефера, Й. Шустера,

М. Голячевські, Л. Кренцлін, Е.-М. Гелер, М. Кардах, Л. Бугаєвої, Б. Пилипушка.

Актуальність теми статті впливає з необхідності глибинного переосмислення таких явищ, як німецький магічний реалізм і „внутрішня еміграція” задля об’єктивного аналізу й уточнення періодизації німецької літератури 1930–1960-х років з позицій сучасного літературознавства.

Проблема дослідження творів німецького магічного реалізму та „внутрішньої еміграції” пов’язана, перш за все, із питанням їх „легітимності” з морально-етичної точки зору, адже саме через зв’язок їх авторів із нацистським режимом вони не отримали належної оцінки літературної критики і були вилучені з літературного процесу. В цьому контексті видається актуальним питання про континуальність німецької літератури з 1930-х до 1960-х років.

Німецький літературознавець Йорг Шустер у своїй монографії „Vergessene Moderne” („Забутий модерн”) слушно зауважує, що канон літератури ХХ століття буде неповним, якщо з нього вилучатимуться твори, що за складних умов націонал-соціалістичної диктатури продовжили і трансформували традиції літературного модерну початку ХХ століття (Schuster 2016: с. 6). Очевидний також певний категоріальний диспаритет щодо визначення літературних напрямів початку століття в Німеччині, позаяк коли йдеться про символізм, експресіонізм, дадаїзм, нову об’єктивність, то до уваги беруться естетичні ознаки, форми і техніки письма, а коли ведеться мова про літературу з 1930 до 1960-х років, – зазначає Шустер, – використовуються такі терміни, як „націонал-соціалістична література”, „внутрішня еміграція”, „література екзилу”, „повоєнна література”, при цьому превалюють „не формально-естетичні аспекти, а політично-історичні критерії” (Schuster 2016: с. 7). Така невідповідність породжує естетичну гетерогенність літературного поля текстів, які об’єднуються під тим чи іншим поняттям, оскільки вони лише „маркують певну історичну ситуацію” (Schuster 2016: с. 7). Шустер доводить, що з 1933-го до 1945 року є тексти, які несправедливо забуті й вилучені із процесу канонізації з двох причин: по-перше, „через їх специфічну модерновість і естетичну складність вони не узгоджувалися із нацистською культурою”; по-друге, „після 1945

року їх не прийняли в канон, тому що їм, як творам, що з'явилися в добу «Третього Рейху», приписували, вслід за Томасом Манном, «запах крові та сорому» (Schuster 2016: с. 6). Перегляду позицій, на його думку, заслуговують автори, про яких ще в 1976 році згадував Ганс Дітер Шефер у статті „Ненаціоналістична література молодії генерації у Третьому Рейху”: Гюнтер Айх, Петер Гюхель, Вольфганг Кьопен, Фрідо Лампе, Горст Ланге, Елізабет Лангтессер, Вільгельм Леманн.

Доріс Кірхнер свого часу також констатувала відсутність всебічного і цілісного аналізу літератури цього періоду, оскільки „чорно-біле мислення” деяких дослідників, які вважали вартою уваги лише ту літературу, що була виразно про- або антифашистською, призвело до „прикрої ситуації, що в історіях літератури, які значною мірою передають і визначають канон, наявні лише ці два напрями” (Kirchner 1993: с. 3). Водночас повністю обійдена увагою література нейтрального ідейного спрямування. На думку дослідниці, необхідно більш системно і об'єктивно аналізувати літературу „внутрішньої еміграції”, до якої можна зарахувати „внутрішню німецьку літературу неактивного опору, що в більшості своїх дефініцій має негативну конотацію” (Kirchner 1993: с. 3). Спираючись на дослідження В. Брекле і Р. Грімма, Д. Кірхнер пропонує відмовитися від „шаблонного мислення” і осмислювати „внутрішню еміграцію”, застосовуючи „гнучку шкалу” („gleitende Skala”), що сягає „від активного опору до пасивного спротиву” (Kirchner 1993: с. 4; Grimm 1972: с. 48). Магічний реалізм вона розглядає як „літературну форму вираження і засіб пасивного опору терору Третього Рейху” (Kirchner 1993: с. 4). Намагаючись „заповнити прогалини”, у своїй монографії дослідниця фокусує погляд на авторах, які дебютували в кінці 20-х і на початку 30-х: це Марія Луїза Кашніц, Горст Ланге, Фрідо Лампе і Ойген Готтлоб Вінклер (Kirchner 1993: с. 4). Водночас вона зауважує, що мова не йде про певну гомогенність творів, оскільки названі автори є виразниками різного способу письма, наприклад, „міфічного, естетизуючого, каліграфічного” (Kirchner 1993: с. 4).

Польський літературознавець М. Голячевскі у своєму дослідженні стверджує, що германістиці як всередині Німеччини,

так і за кордоном була властива тенденція „замовчувати або ж відкладати наліво чи направо усю літературу, що з’явилася між 1933 і 1945 роками в Німеччині, та її авторів”, а це аж ніяк не сприяло всебічному і глибокому вивченню літературного процесу цього періоду (Gołaszewski 2014: с. 39). Дискусійним, на його погляд, залишається питання, чи існував феномен „внутрішньої еміграції” дійсно, чи мова йде радше про самозахист деяких авторів, які постфактум намагалися виправдати свою поведінку в часи націонал-соціалізму. Певна категоріальна невизначеність і гетерогенність феномену не дає змоги встановити чіткі критерії для авторів, які належать до „внутрішньої еміграції”.

„Внутрішня еміграція” як метафоричне утворення – надзвичайно суперечливе поняття, а тому відкриває широке поле для багатозначності й, відповідно, різних можливостей його інтерпретації. Походження терміна „внутрішня еміграція” простежується від праць французької журналістки Дельфіни де Жерарден, яка в 30-х роках XIX століття (1838) вперше вжила термін „d’emigration interieure” для позначення „добровільного акту самоусунення від активної участі в політичному житті країни, але не від активного публічного життя” (Пилипушко 2018b: с. 19). Семантика терміна „внутрішня еміграція” в XXI ст. описується як „соціальний летаргічний сон, або соціальна смерть” (Пилипушко 2018b: с. 20), „поетична метафора на позначення стану ізоляції, відчуження та ескапізму індивіда в умовах диктатури” (Пилипушко 2018a: с. 1), або ж як метафоричний стан поза привілеями і впливом панівної культури (Said 2000: с. 373). Л. Бугаєва розглядає внутрішнього емігранта як „невписаного в історичну дійсність індивіда”, який не переміщався в просторі, однак в результаті певних суспільних катаклізмів опинився у чужій неприйнятній для нього історичній дійсності (Бугаєва 2006: с. 52).

Поняття „внутрішньої еміграції” нерідко трактується як протилежний полюс до екзилу або ж зовнішньої еміграції. І якщо останнє цілком зрозуміло стосується авторів, які виїхали з країни і продовжували свою діяльність за кордоном, то „внутрішня еміграція” об’єднала авторів, які залишилися в країні і продовжили свою діяльність або повністю її припинили, свідомо

самоусунувшись від політичної реальності, завдяки чому виникла опозиція „intra muros et extra” (Gołaszewski 2014: с. 40).

Утвердження терміна в Німецькій літературі в другій половині ХХ ст. часто пов'язують із Франком Тісом, який сам приписав собі первинне використання словосполучення. У статті „Внутрішня еміграція” („Innere Emigration”) він стверджував, нібито вперше використав його у 1933 році у своєму протестному листі проти спалення нацистами двох його книжок (Orlowski 1975: с. 241).

Леоноре Кренцлін простежує вживання поняття „внутрішня еміграція” ще з 1920-х років у працях російського революціонера Лева Троцького, який використовував його для позначення російських емігрантів, які залишилися в країні. Однак, як зауважує дослідниця, мають місце сумніви, чи він був автором словотвору чи запозичив його (Krenzlin 2016: с. 13). У 1930 році термін „внутрішня еміграція” підхопив Йоганнес Р. Бехер, знайомий із радянськими літературними колами. Він використовував його у своїй промові на Другому світовому конгресі революційної літератури у Харкові (Krenzlin 2016: с. 13). Кренцлін підкреслює, що термін мав спочатку негативну конотацію і передавав переважно пейоративне ставлення. Проте його семантика змінилася з 30-років ХХ ст.

З 1933 року, коли в Німеччині до влади прийшов Гітлер і репресивна тоталітарна машина набрала обертів, екзиль став для багатьох митців та інтелектуалів не тільки способом порятунку від режиму, а й можливістю відкрито висловити свою протестну позицію. В цьому контексті слово „емігрант”, як зауважує Леоноре Кренцлін, набуло героїчного звучання, якого не мало до цього (Krenzlin 2016: с. 14). Словосполука „внутрішній емігрант” змінила своє семантичне забарвлення і стала використовуватися для позначення противників гітлерівського режиму, які залишилися в Німеччині. Вживання поняття „внутрішня еміграція” фіксують у Ліона Фойхтвангера, в емігрантів Томаса та Гайнріха Маннів, Германа Кестена, Курта Керстена, Ф. Вайскопфа, а в Німеччині – в Ернста Барлаха, який у 1937 році стверджував, що почуватися на батьківщині вигнанцем, і в Готфріда Бенна, який у 1934-му називав свій вступ у Вермахт „аристократичною формою еміграції” (Krenzlin 2016: с. 16; Gołaszewski 2014: с. 41–42). Поняття

„внутрішня еміграція” використовували також Ернст Толлер (на PEN-конгресі в травні 1933 року) та Йохен Клеппер (у своїх щоденниках 1933 року) (Gołaszewski 2014: с. 41–42). У цьому контексті згадується також роман Клауса Манна „Вулкан” (1939 р.), персонажі якого рефлектують про життя у „внутрішній еміграції” (Mann 1991: с. 543– 544).

Л. Кренцлін обґрунтовує поширення терміна тим, що „виникла нагальна потреба знайти шанобливе збірне поняття для усіх тих німців, хто не хотів підкорятися нацистському режиму і від кого очікували повалення націонал-соціалізму” (Krenzlin 2016: с. 16). Проте і це позитивне забарвлення „внутрішня еміграція” до кінця 30-х років втратила, коли стало зрозумілим, що масового повстання в Німеччині так і не відбулося, а за терміном закріпилося „пасивне значення, що відтепер, передусім, виражало прихований протестний настрій, відхід у свій внутрішній світ або у мовчання” (Krenzlin 2016: с. 16).

Важливу роль у концептуальному осмисленні терміна відіграла так звана велика дискусія або велика контроверза („die Große Kontroverse”) (Grosser 1963), яка спалахнула на шпальтах періодичних видань в Німеччині і зачепила не тільки літературу, а й усе суспільство. 4 серпня 1945 року в газеті „Hessische Post”, згодом 13 серпня в газеті „Münchener Zeitung” опублікований відкритий лист Вальтера фон Моло, президента літературної секції Пруської академії мистецтв з 1928 до 30-х рр., до Томаса Манна, в якому той закликав письменника повернутися до Німеччини. Фон Моло намагався примирити внутрішню і зовнішню еміграції, зокрема, зауважив, що мільйонам німців не вдалося покинути батьківщину, тому що для них не знайшлося місця деінде. Він порівняв Німеччину з величезним концентраційним табором із наглядчачами та полоненими, вочевидь натякаючи на есе Томаса Манна „Концентраційний табір”, опубліковане кілька місяців до того. Лист Вальтера фон Моло одразу привернув увагу громадськості, оскільки його автор по суті висловлював ідею загальної амністії для німців.

18 серпня того ж року на шпальтах газет з’явилася стаття під назвою „Внутрішня еміграція” („Innere Emigration”) Франка Тіса, який, посилаючись на відкритий лист Вальтера фон Моло, закликав усіх письменників-емігрантів повернутися на батьківщину. Тіс вважав себе представником „внутрішньої еміграції” і зазначав, що

письменники-залишенці зазнали страждань за гітлерівського режиму навіть значно більше, аніж ті, хто переживав цей період за кордоном:

Мене часто запитують, чому я не емігрував, і я можу відповісти лиш одне: якщо мені вдасться в цю моторошну епоху <...> вистояти живим, то я здобуду завдяки цьому багато для свого духовного і людського розвитку, і вийду із цього багатшим на знання і досвід, аніж ті, хто спостерігав за кордоном із лож і місць у партері за німецькою трагедією (Schuster 2016: с. 4).

На думку Л. Кренцлін, метою Франка Тіса було поставити під сумнів високий морально-політичний авторитет німецьких письменників-емігрантів за кордоном і „поліпшити політичний імідж авторів, що залишилися в Німеччині” (Krenzlin 2016: с. 17). Однак його обґрунтування звучало радше як докір тим, хто покинув батьківщину у важкі часи напризволяще, і звучало майже як звинувачення у зраді. Свій заклик Тіс завершив застереженням, що своїм зволіканням із поверненням на батьківщину емігранти ризикують не тільки втратити авторитет, а й „мистецьку потенцію” (Krenzlin 2016: с. 19). Стаття викликала бурхливу реакцію в літературному середовищі, багато відгуків посипалося на підтримку „внутрішньої еміграції”.

У вересні 1945 Томас Манн, який на той час перебував в Америці, відповів на звернення Вальтера фон Моло у відкритому листі до Німеччини („Warum ich nicht nach Deutschland zurückgehe” / „Чому я не повернуся до Німеччини”), в якому заявив, що не має наміру повертатися на батьківщину, котра стала йому чужою, оскільки не може забути події останніх 12-ти років. Розуміючи, які труднощі переживала інтелігенція в часи Геббельсівської пропаганди, він описує поневіряння емігрантів, яким довелося пережити „сердечну астму екзилу, втрату коріння, нервовий жах безбатьківщини” (Mann 1997: с. 34). Манн докоряв німецькій еліті в бездіяльності, коли диктатура набирала обертів:

Якби тоді німецька інтелігенція, всі, хто мав ім'я і світове визнання, лікарі, музиканти, вчителі, письменники, митці, як один, піднялися проти сорому, оголосили загальний страйк, багато чого могло б статися інакше, ніж це сталося (Mann 1997: с. 34).

Німецький народ, чию велич він не заперечує, несе відповідальність за все, що відбулося в країні, тому що це є результатом прояву його характеру. „Я визнаю, що маю страх перед німецькими румовищами – як кам’яними, так і людськими”, – пише Манн і зазначає, що йому важко уявити примирення між тими, хто „спостерігав за відьомським шабашем іззовні”, із тими, „хто підтанцював” (Mann 1997: с. 36). Щодо літератури того часу він висловлювався безапеляційно суворо:

Можливо, це упереджене ставлення, але в моїх очах книжки, які взагалі могли бути надрукованими з 1933 по 1945 в Німеччині, менш ніж маловартісні, не гідні того, щоб їх брати до рук. Вони із запахом крові і сорому: усіх їх необхідно викинути на макулатуру (Mann 1997: с. 37).

Різде висловлювання Манна, який був уособленням ненаціоналістичної Німеччини і в авторитеті якого ніхто не сумнівався, стало вироком для книжок, виданих за час гітлерівського режиму. Однак така категоричність суперечить об’єктивному науковому аналізу, а тому досі викликає заперечення в літературознавців. На думку німецького дослідника Фолькера Ведекінга, автори „внутрішньої еміграції” не заслужили суворого вироку Томаса Манна:

Навіть якщо багато з них усамітнилися у віддаленій від держави і політики сфері, резигнативній магії природи, метафізиці, і шукали близькості з екзистенціалізмом, передусім гайдеггерівським <...>, їх у жодному разі не можна позначати як „нікчемні” в моральному сенсі (Wehdeking 1997: с. 147).

До найвідоміших імен внутрішньої еміграції, за Ведекінгом, належать Вернер Бергенгрюн, Рікарда Гух, Фрідріх Рек-Маллечевен, Райнгольд Шнайдер, брати Ернст і Фрідріх Георг Юнгери, Йохен Клеппер, Франк Тіс, Ернст Віхерт, Ойген Готтлоб Вінклер, Рудольф Александер Шрьодер, Оскар Льорке, Вільгельм Леман, Альбрехт Хаусгофер, Ганс Каросса. До цієї когорти зараховують і авторів, що згрупувалися навколо дрезденського часопису „Kolonne” (1929–1932 рр.), як-от Гюнтер Айх, Петер Гюхель, Марі Луїзе Кашнітц,

Горст Ланге, Елізабет Ланггессер, Фрідо Лампе, Мартін Рашке, Ода Шефер. В цьому ж контексті згадуються також Альфред Андерш, Еміль Барт, Йоганнес Бобровскі, Вольфганг Борхерт, Герд Гайзер, Рудольф Гагельштанге, Фелікс Гартлауб, Густав Рене Гоке, Герман Казак, Вольфганг Кьопен, Карл Кролов, Вольф фон Нібельшютц, Ганс Еріх Носсак, Вольфганг Вейраух (Wehdeking 1997: с. 146–147).

Й. Шустер вважає, що заклик Манна „викинути” всі книжки нагадує про сумну практику тих, проти кого він виступав. Окрім того, мова йде не лише про особисту думку видатного письменника в певний історичний період, а більше про те, що „його позиція симптоматична для процесів (де)канонізації, котрі почалися в 1945 і тривають до сьогодні” (Schuster 2016: с. 4). Вердикт великого майстра виносився на основі лише одного критерію – „політично-морального аргументу спів-провини” (Schuster 2016: с. 4). Не можна не зважати й на той факт, що деякі твори Манна також були написані в часи диктатури.

Дискусії щодо „легітимізації” творів „внутрішньої еміграції” велися у культурних колах упродовж багатьох років. Елізабет Ланггессер, яку тепер часто позиціонують як представницю „внутрішньої еміграції”, у своєму виступі на Першому німецькому письменницькому конгресі в жовтні 1947 року висловилася проти поділу німецьких письменників на внутрішню і зовнішню еміграцію. Зосередженість митців у часи гітлерівського режиму на тематиці природи, пейзажній ліриці через відчуття глибокої відрази до варварства, на її погляд, було цілком зрозумілим. Батьківщиною ж письменника є мова, а тому він не може емігрувати. З огляду на „неосяжні руїни духу” потрібен „період спокою і мовчання”, а від письменника в цей час вимагається „простота”, „глибина” і „ясність”, – зазначала вона (Langgässer 1974: с. 282–285).

Не можна не згадати в цьому контексті і позиції Альфреда Андерша щодо літератури внутрішньої еміграції та екзилу у праці „Deutsche Literatur in der Entscheidung: Ein Beitrag zur Analyse der literarischen Situation” („Німецька література на роздоріжжі: доповідь про аналіз літературної ситуації”) (1948 р.). На його думку, будь-яка література, написана в часи тоталітарного режиму, має опозиційний характер, тому що сама сутність літератури в супротиві диктатурі та дистанціюванні від режиму. Письменники,

які творили на угоду режиму, є лише „великими пропагандистами”, оскільки естетика не може поєднуватися з антилюдською доктриною злочинної влади. Автори, які залишилися в Німеччині й намагалися зберегти естетичну вартість літератури, змушені були вдаватися до ескапізму, уникати сатири, змінювати свій стиль письма, роблячи його „каліграфічним”. Андерш посилається на працю Густава Гоке („Deutsche Kalligraphie oder: Glanz und Elend der modernen Literatur”, 1946), в якій той називає „каліграфією” такий стиль письма в літературному творі, що дозволяв оминати цензуру та уникати будь-яких репресивних санкцій системи. Він підхоплює, таким чином, тезу Лангессер, однак інтерпретує це по-своєму: в його розумінні література – це і є еміграція (Andersch 2004: с. 191). Такий підхід прирівнює літературу „внутрішньої еміграції” та екзилу. І навіть якщо залишенці не мали такої свободи, як емігранти, все ж їхні твори формували „духовний простір нації” і зробили свій внесок у капітуляцію режиму (Andersch 2004: с. 193).

Карл Ясперс у відомій праці „Die Schuldfrage” („Питання вини”) також висловився щодо зовнішньої еміграції та залишенців. Зокрема, він вважав, що всі німці несуть спів-провину за скоєні злочини в тому сенсі, що допустили події 1933 року, і цей факт об’єднує як внутрішню, так і зовнішню еміграцію:

Вони усі зазнали страждань. Емігрант: чужий мовний світ, ностальгія <...>. Залишенець: покинутість, вигнання у власній країні, загроза, самотність у скрутні, коли тебе уникають усі, окрім кількох друзів, а їхня допомога несе тобі нові страждання (Jaspers 1946: с. 91).

Дискусії щодо „внутрішньої еміграції” не вщухали в 60-х та 70-х роках, коли продовжувалися спроби об’єктивно окреслити це явище. Прикметно, що в багатьох працях наголошувалося на дистанціюванні літератури „внутрішньої еміграції” від гітлерівського режиму. Так, Франц Шонауер у книзі „Німецька література Третього рейху” зазначав:

Література так званої „внутрішньої еміграції” була втечею. Втечею в ідилію чи в так звані прості та вічні людські взаємини, втечею в традиціоналізм, у форсоване наголошення прадавнього

істинного і неминучого, втечею у безпечне і безпроблемне. І, не в останню чергу, втечею від тривіальності та варварства у прекрасне, шляхетне і вічне (Schönauer 1961: с. 127).

Петер Райхель розглядав твори „внутрішньої еміграції” як самобутнє явище, що сформувалося, перш за все, в бюргерсько-християнському середовищі:

Між безпорадністю і покорою, між покорою фашистській державі і самовбивчою опозицією спробувала утвердитися також література бюргерсько-консервативного і християнського спрямування. <...> Такі автори, як Бергенгрюн, Бріттінг, Каросса, Гаусман, Леманн, Льорке, Пенцольдт, Шрьодер, Зайдель і Віхерт, не користувалися прихильністю режиму. Їх терпіли. Небезпеки вони не становили. Навпаки. Вони задовольнялися ескапізмом і потребою розширення бюргерської читацької аудиторії (Reichel 1993: с. 328).

Райнгольд Грімм вважав, що назву „внутрішня еміграція” заслуговують лише ті, чия позиція спротиву режиму була помітною, а тому поняття „внутрішня еміграція” не слід звужувати лише до літератури і мистецтва (Grimm 1972: с. 49). Аналізуючи способи прихованого письма, як, наприклад, алегорія, підтекст, притча, історичні паралелі, врешті втеча в езотеричну тематику, Грімм застерігає, що багатозначність може призвести і до хибного тлумачення, коли „безневинний текст” інтерпретується як завуальоване послання або як такий, що містить приховану критику (Grimm 1972: с. 63).

Егон Шварц у 1973 році запропонував поділяти літературу на „ausgewanderte” („емігрантську”) і „daheimgebliebene” („літературу залишенців”), обґрунтовуючи такий поділ тим, що „проблеми, з якими довелось зіткнутися кожній групі, в корені були абсолютно різними” (Schwarz 1973: с. 163). Окрім того, він закликав вивчати особисту історію кожного автора зокрема.

Аналізуючи риторику „великої дискусії”, можна сказати, що вона посилила пейоративність словосполучення „внутрішня еміграція”. Полеміка навколо дефініції поняття і його концептуального наповнення призвела до того, що „внутрішня еміграція” стала сприйматися як вияв пристосуванства,

самовиправдання і небажання визнавати вину. Водночас ця суперечка відкрила контroversійний дискурс, що потребує глибокого аналізу і всебічного осмислення. Праці останнього десятиліття засвідчують намагання заповнити прогалини в дослідженні та концептуалізації поняття „внутрішня еміграція”.

Франк-Лотар Кролл констатує, що притаманний „внутрішній еміграції” потенціал опору тривалий час недооцінювався істориками і літературознавцями. Він виокремлює декілька етапів в історії її дослідження, коли увага фокусувалася в залежності від історичного періоду на різних аспектах: тоді як в 1950-ті та 1960-ті роки головними були моральні аспекти опору, в 1970-ті і 1980-ті роки увага була звернена, насамперед, на соціальні та історичні чинники життя опозиції, і лише з початку 1990-х у центрі обговорення постали проблеми, що стосувалися „висвітлення духовно-культурних параметрів критичної до режиму поведінки в Німеччині після 1933 року” (Kroll 2012: с. 9). На відміну від письменників-емігрантів, які могли відкрито висловлювати свою протестну позицію, ті, що залишилися в Німеччині, змушені були вдаватися до „напівзамаскованих, багатозначно сформульованих позицій”, які часто сприймалися як компромісні до політичних подій того часу. Прихований критичний до режиму потенціал в таких текстах відкривається лише при детальнішому аналізі. І майже завжди він виявляється у субтильно відчуженій, не артикульованій формі, а тому належна оцінка письменників „внутрішньої еміграції” стане „неабияким герменевтичним викликом” для дослідників (Kroll 2012: с. 16).

Певне теоретичне підґрунтя для визначення поняття „внутрішня еміграція” створив відомий німецький історик Мартін Броскат. У праці, присвяченій німецькому опору, він окреслює три типи опору, які безпосередньо корелюють із трьома фазами НЦ-режиму: а) комуністично-соціалістичний опір у пролетарському середовищі робітників і в міських осередках соціалістичного робітничого руху в період захоплення влади 1933–1934 рр.; б) частковий опір і „народна опозиція” в церковно-релігійних прошарках під час консолідації і успішної фази НЦ-режиму 1940–1941 рр.; в) фундаментальна опозиція і планування повалення

консервативних еліт з 1938 із кульмінацією змови і замаху на Гітлера 20.07.1944 р. (Broszat 1986: с. 295).

Другий тип опору, згідно з його концепцією, складають усі форми заперечення, індивідуального або колективного протесту, дисидентства чи нонконформізму, які були спрямованими проти нав'язаного режимом світогляду, дисциплінарних чи організаторських заходів і всіх несправедливих вимог НЦ-режиму. Його особливість полягала в тому, що він мав частковий характер, не був радикально спрямованим проти НЦ-режиму, не був політично вмотивованим і служив здебільшого збереженню автономії в церковно-релігійній, інтелектуальній, культурній, економічно-соціальной або інших сферах життя. Форми пасивного опору були різними, одні з них – „внутрішня еміграція”, до якої вдалися ті, хто, „не беручи активної участі в НЦ-режимі, знайшов прихисток у непримітній професійно-соціальной екзистенції задля збереження своїх переконань і, частково, контактів із однодумцями, зайняв агентивну і вичікувальну позицію з метою виживання” (Broszat 1986: с. 300).

Вольфганг Брилла, розмірковуючи про „внутрішню еміграцію”, зауважує, що саме поняття є „заплутаним і двозначним, ба навіть полісемантичним”, оскільки еміграція сама по собі означає втечу назовні, а „не самоусунення у внутрішнє” (Brylla 2012: с. 42). На його думку, „внутрішня еміграція” імплікує як догідливість, так і непокору письменників під час нацистської диктатури, і важко ці два елементи розглядати окремо, а тому її сутність полягає радше у балансуванні між двома екзистенційними моделями – між „причетністю і непричетністю” до режиму (Brylla 2012: с. 43).

Е.-М. Гелер, спираючись на праці своїх попередників, окреслює чотири значення терміна „внутрішня еміграція”: 1) як духовне дистанціювання від фашистської політики і культури через написання нефашистських творів; 2) як пасивний супротив, або ж духовна опозиція; 3) як втеча у внутрішній світ; 4) як загальне поняття, що об'єднує всі відтінки нефашистських творів, у тому числі й літературу активного опору (Gehler 2010: с. 212).

До літератури „внутрішньої еміграції”, на думку Е.-М. Гелер, можна зарахувати „нефашистську” літературу, яка могла бути частково легально опублікованою. Дослідниця виокремлює такі її

категорії: 1) прихована критика системи завдяки манері письма „між рядками” і за допомогою сатири; 2) зображення історичного або позачасового ідеального стану як імплікованого докору існуючому суспільному устрою; 3) „книги утішання” як моральна підтримка; 4) література без інтенційного зв’язку із сучасністю, звернення до нейтральних тем, розважальна, дитяча література; 5) твори, написані „для шухляди”, у формі щоденників; 6) твори, видані в приватних друкарнях для кола друзів; 7) не опублікована література із в’язниць і концентраційних таборів; 8) анонімні публікації або під псевдонімом (Gehler 2010: с. 215).

Особливістю багатьох текстів „нефашистської” літератури, серед яких і твори авторів „внутрішньої еміграції”, є використання технік прихованого письма. Автори монографії 1999 року Гайдрун Ерке-Ротермунд та Ервін Ротермунд, досліджуючи „ненаціоналістичні” літературні твори Третього Рейху, називають такі його різновиди: „письмо між рядками”, „закодоване”, „камуфляж”, „маскування”, „витончене мовлення”, „шифри” (Ehrke-Rotermund und Rotermund 1999: с. 11). Якщо спиратися на відкритий опозиційний текст як відправну точку, то прихований текст, на думку авторів, створюється завдяки чотирьом прийомам: 1) через залучення афірмативних елементів (наприклад, загальновідомих висловів, порівнянь, сентенцій, „фігур семантичного розширення”); 2) через вилучення опозиційних елементів (еліпс, апозіопеза); 3) через перестановку опозиційних елементів (*transmutatio*); 4) через субституцію (заміщення) афірмативних або нейтральних елементів. При цьому останній метод видається найбільш ефективним. Для його реалізації доречними будуть тропи і фігури, вибудовані по відношенню до заміщеної змістової єдності на основі подібності (метафора, алегорія, байка), протилежності (іронія, літота), суміжності (метонімія, синекдоха). Сюди ж належать інші форми субституції, такі як синонім, омонім, натяк, цитата, полісемія, гіпербола та ін. (Ehrke-Rotermund und Rotermund 1999: с. 17–18). Названими прийомами активно послуговуються письменники, що належать до магічного реалізму. І хоча автори монографії не вживають саме поняття, аналіз окремих творів підтверджує наявність „прихованого письма” в авторів, які творили в цьому стильовому напрямі, наприклад Е. Юнгер, Г. Казак, Г. Бенн.

Польська дослідниця Магдалена Кардах розглядає „екзиль” як „одну із найрадикальніших форм міграції, вияв соціополітичної маргіналізації всередині суспільства”, причому маргіналізація є наслідком дискримінації і відчуження (Kardach 2016: с. 150). Вона виокремлює дві субкатегорії поняття екзилу: внутрішній екзиль – перебування на батьківщині, і зовнішній – перебування на чужині (Kardach 2016: с. 150). Втрату звичного життєвого простору емігранти намагаються компенсувати, створюючи на основі спогадів інші місця і простори з альтернативними процесами в межах реального простору і часу – „гетеротопії” (за М. Фуко) (Kardach 2016: с. 151). А отже, окремі твори німецького магічного реалізму із характерним для їх жанру розширенням реальності за рахунок створення ірреальних вимірів можна розглядати як певне вираження внутрішнього екзилу.

У підсумку вважаємо за необхідне підкреслити, що немає підстав стверджувати про пряму залежність магічного реалізму і „внутрішньої еміграції”. Однак, ведучи мову про особливості німецького літературного процесу 1930–1960-х років, не можна заперечувати їх певну когерентність. Спосіб зображення, характерний для магічного реалізму, і пов’язані з ним багатозначність і мультиперспективність підсилюють інтроспективне заглиблення авторів, їх відмежування від політичної системи й усамітнення у внутрішньому світі. Притаманний більшості текстів магічного реалізму рудеральний простір (за Б. Шефером) можна розглядати як опозицію до ідилічного простору, регресивне місце втечі від бруталної дійсності, що віддзеркалює амбівалентність буття, ізоляцію у сфері приватного.

Герменевтичний аналіз творів авторів „внутрішньої еміграції”, представників німецького магічного реалізму повинен обов’язково залучати вивчення історичного контексту й особистої біографії письменника. Цікаві аспекти для майбутніх досліджень, на наш погляд, відкриває естетика літератури „внутрішньої еміграції”, зокрема засоби вираження відсторонення (ізоляції) від суспільних процесів, специфіка лімінальності та ін.

- Бугаева, Л. (2006). Мифология эмиграции: геополитика и поэтика. В: Bugaeva, L. und Hausbacher, E. (Hrsg.). *Entgrenzen: Intellektuelle Emigration in der russischen Kultur des 20. Jahrhunderts / За пределами: Интеллектуальная эмиграция в русской культуре XX века*. Frankfurt am Main : Peter Lang, S. 51–71.
- Пилипушко, Б. (2018a). „Внутрішня еміграція” митця в умовах тоталітарної дійсності (на прикладі досвіду Олександра Аксініна). Автореферат дисертації кандидата наук. НАМ України, 18 с.
- Пилипушко, Б. (2018b). Становлення феномену „внутрішньої еміграції” у західному науковому дискурсі. *Арт-простір*, вип. 3, с. 19–24. <https://doi.org/10.28925/2519-4135.4.2018.3.4>
- Andersch, A. (2004). Deutsche Literatur in der Entscheidung: Ein Beitrag zur Analyse der literarischen Situation (1948) In: Andersch, A. *Gesammelte Werke*. Bd. 8: Essayistische Schriften I. Zürich : Diogenes, S. 187–218.
- Broszat, M. (1986). Zur Sozialgeschichte des deutschen Widerstands. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 34. Jahrg., 3. H., Jul., S. 293–309.
- Brylla, W. (2012). „Innere Emigration“ in Theorie und Praxis. Literatur als Camouflage. In: Bartosiewicz, I., Halub, M. und Tomiczek, E. (Hrsg.). *Germanica Wratislaviensia. Analysen und Betrachtungen*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, S. 41–55.
- Ehrke-Rotermund, H. und Rotermund, E. (1999). *Zwischenreiche und Gegenwelten: Texte und Vorstudien zur „verdeckten Schreibweise“ im „Dritten Reich“*. München : Fink, 626 S.
- Gehler, E.-M. (2010). *Weibliche NS-Affinitäten. Grade der Systemaffinität von Schriftstellerinnen im "Dritten Reich"*. Würzburg : Königshausen & Neumann, 294 S.
- Gołaszewski, M. (2014). „Intra muros et extra”. Innere Emigration als Problem. Ein literaturwissenschaftlicher Überblick. *Germanica Wratislaviensia*. T. 139: Kategorien und Konzepte, S. 39–55.
- Grimm, R. (1972). Innere Emigration als Lebensform. In: *Grimm Renhold, Hermand Jost. Exil und innere Emigration : 3. Wisconsin Workshop*. Frankfurt am Main : Athenäum-Verlag, S. 31–73.
- Grosser, J. (1963). *Die Grosse Kontroverse. Ein Briefwechsel um Deutschland. Walter von Molo und Thomas Mann*. Hamburg : Nagel Verlag Hamburg, 155 S.
- Jaspers, K. (1946). *Die Schuldfrage*. Heidelberg : Lambert Schneider, 106 S.
- Kardach, M. (2016). Exil als Heterotopie. Die Dimensionen der Inneren Emigration und des Exils am Beispiel des literarischen Schaffens von Ernst Wiechert. *Studia Germanica Posnaniensia*, № 37, S. 149–163. <https://doi.org/10.14746/sgp.2016.37.13>

- Kirchner, D. (1993). *Doppelbödiges Wirklichkeit: magischer Realismus und nicht-faschistische Literatur*. Tübingen : Stauffenburg-Verl., 162 S.
- Krenzlin, L. (2016). Emigranten im eigenen Land? Zum Umgang mit dem Ausdruck „Innere Emigration“. In: Gołaszewski, M., Kardach, M. und Krenzlin, L. (Hrsg.). *Zwischen Innerer Emigration und Exil: Deutschsprachige Schriftsteller 1933–1945*. Berlin : De Gruyter, S. 11–28. <https://doi.org/10.1515/9783110454536-002>
- Kroll, F.-L. und von Voss, R. (2012). *Schriftsteller und Widerstand. Facetten und Probleme der „Inneren Emigration“*. Göttingen : Wallstein Verlag, 424 S.
- Langgässer, E. (1974). Schriftsteller unter der Hitler-Diktatur. In: Arnold, H. L. (Hrsg.). *Deutsche Literatur im Exil 1933–1945*. Bd. 1: Dokumente. Frankfurt am Main : Athenäum, S. 280–285.
- Mann, T. (1997). *Essays*. Bd. 6: Meine Zeit 1945–1955. Frankfurt am Main : S. Fischer, 728 S.
- Mann, K. (1991). *Der Vulkan. Roman unter Emigranten*. Frankfurt am Main : Büchergilde Gutenberg, 572 S.
- Orłowski, H. (1975). *Literatura w 3 Rzeszy*. Poznan : Wydawnictwo Poznańskie, 433 s.
- Reichel, P. (1993). *Der schöne Schein des Dritten Reiches. Faszination und Gewalt des Faschismus*. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch, 452 S.
- Said, E. (2000). Intellectual Exile: Expatriates and Marginals. In: Ed. by Bayomi, M. and Rubin, A. (eds.). *The Edward Said Reader*. New York : Vintage Books, pp. 368–381.
- Schäfer, B. (2001). *Unberühmter Ort: Die Ruderalfläche im Magischen Realismus und der Trümmerliteratur*. Frankfurt am Main : P. Lang, 392 S.
- Schönauer, F. (1961). *Deutsche Literatur im Dritten Reich. Versuch einer Darstellung in polemisch-didaktischer Absicht*. Olten; Freiburg : Walter, 196 S.
- Schuster, J. (2016). *Die vergessene Moderne Deutsche Literatur 1930–1960*. Stuttgart : Kröner, 202 S.
- Schwarz, E. (1973). Was ist und zu welchem Ende studieren wir die Exilliteratur? In: Hohendahl, P. U. (Hrsg.). *Exil und Innere Emigration II*. Frankfurt am Main : Athenäum Verlag, S. 155–164.
- Wehdeking, V. (1997). Zwischen Exil und „vorgeschobenem Posten“ der Kulturation. Thomas Mann als Projektionsfigur für die im Land gebliebenen Nichtfaschisten. In: Rüter, G. (Hrsg.). *Literatur in der Diktatur: Schreiben im Nationalsozialismus und DDR-Sozialismus*. Paderborn; München; Wien; Zürich : Schöningh, S. 145–162.

GERMAN MAGICAL REALISM AS A MANIFESTATION OF “INTERNAL EMIGRATION”: THE PROBLEM OF COHERENCE OF CONCEPTS

Svitlana Prytoliuk

orcid.org/0000-0002-9245-4477

svitlana.prytoliuk@gmail.com

*Department of German Philology and German Language Teaching Methodology
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
2 Maxyma Kryvonosa str., 46027, Ternopil, Ukraine*

Abstract. The article examines the problem of “internal emigration” in German literature and its connection with “German magical realism”, highlights the history of the origin and study of the term and trends in its interpretation in different historical periods from the mid-forties to modern times. The paper notes that most works of “magical realism” were unfairly on the periphery of the literary process because they were written during Hitler’s dictatorship. The author of the article states a certain categorical disparity in the definition and classification of works of “magical realism”, when not formal and aesthetic features are considered, but political and historical criteria. The rhetoric of the “Great Discussion” not only actualized, but also strengthened the pejorative nature of the phrase “internal emigration”. The controversy over the definition of the concept and its conceptual content has led to the fact that “internal emigration” was perceived as a manifestation of adaptation, self-justification and unwillingness to admit guilt. The semantics of the term, however, is changing along with scholars’ efforts to shed light on this controversial discourse. The writers’s being in “internal emigration” not only removes the question of the legitimacy of their work, but also opens a new layer for scientific research, in particular, study of the use of techniques of covert writing and means of expression of alienation. The works of German magical realism with the characteristic expansion of reality in their genre through the creation of unreal dimensions can be considered as a certain expression of internal exile. The metaphorical nature of the texts can be seen as a manifestation of introspective self-immersion of the authors, an expression of their separation from the political system and solitude in the inner world. The author of the article suggests that there is a certain coherence between German magical realism and the phenomenon of “internal emigration”. Hermeneutic analysis of the works of the authors of “internal emigration”, representatives of German “magical realism” must include a study of the historical context and autobiography of the writer.

Keywords: internal emigration; exile; magical realism; concealed writing; big discussion; non-fascist literature.

References

- Bugaeva, L. (2006). Mifologiiia emigratsii: geopolitika i poetika [The mythology of emigration: geopolitics and poetics]. In: Bugaeva, L. und Hausbacher, E. (Hrsg.). *Entgrenzen: Intellektuelle Emigration in der russischen Kultur des 20. Jahrhunderts / Za predelami: Intellektual'naia emigratsiia v russkoi kul'ture XX veka*. Frankfurt am Main : Peter Lang, S. 51–71. (in Russian).
- Pylypushko, B. (2018a). “Vnutrishnia emigratsiia” myttsia v umovakh totalitarnoi diisnosti (na prykladi dosvidu Oleksandra Aksinina) [“Internal emigration” of the artist in the conditions of totalitarian reality (on the example of Alexander Aksinin’s experience)]. Extended abstract of Candidate’s thesis. National Academy of Arts of Ukraine, 18 p. (in Ukrainian).
- Pylypushko, B. (2018b). Stanovlennia fenomenu “vnutrishn’oi emigratsii” u zakhidnomu naukovomu dyskursi [Formation of the phenomenon of “internal emigration” in the Western scientific discourse.]. *Art-prostir*, iss. 3, pp. 19–24. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.28925/2519-4135.4.2018.3.4>
- Andersch, A. (2004). Deutsche Literatur in der Entscheidung: Ein Beitrag zur Analyse der literarischen Situation (1948) In: Andersch, A. *Gesammelte Werke*. Bd. 8: Essayistische Schriften I. Zürich : Diogenes, S. 187–218.
- Broszat, M. (1986). Zur Sozialgeschichte des deutschen Widerstands. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 34. Jahrg., 3. H., Jul., S. 293–309.
- Brylla, W. (2012). „Innere Emigration“ in Theorie und Praxis. Literatur als Camouflage. In: Bartosiewicz, I., Halub, M. und Tomiczek, E. (Hrsg.). *Germanica Wratislaviensia. Analysen und Betrachtungen*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, S. 41–55.
- Ehrke-Rotermund, H. und Rotermund, E. (1999). *Zwischenreiche und Gegenwelten: Texte und Vorstudien zur „verdeckten Schreibweise“ im „Dritten Reich“*. München : Fink, 626 S.
- Gehler, E.-M. (2010). *Weibliche NS-Affinitäten. Grade der Systemaffinität von Schriftstellerinnen im "Dritten Reich"*. Würzburg : Königshausen & Neumann, 294 S.
- Gołaszewski, M. (2014). „Intra muros et extra”. Innere Emigration als Problem. Ein literaturwissenschaftlicher Überblick. *Germanica Wratislaviensia*. T. 139: Kategorien und Konzepte, S. 39–55.
- Grimm, R. (1972). Innere Emigration als Lebensform. In: *Grimm Renhold, Hermand Jost. Exil und innere Emigration : 3. Wisconsin Workshop*. Frankfurt am Main : Athenäum-Verlag, S. 31–73.
- Grosser, J. (1963). *Die Grosse Kontroverse. Ein Briefwechsel um Deutschland. Walter von Molo und Thomas Mann*. Hamburg : Nagel Verlag Hamburg, 155 S.
- Jaspers, K. (1946). *Die Schuldfrage*. Heidelberg : Lambert Schneider, 106 S.

- Kardach, M. (2016). Exil als Heterotopie. Die Dimensionen der Inneren Emigration und des Exils am Beispiel des literarischen Schaffens von Ernst Wiecher. *Studia Germanica Posnaniensia*, № 37, S. 149–163. <https://doi.org/10.14746/sgp.2016.37.13>
- Kirchner, D. (1993). *Doppelbödiges Wirklichkeit: magischer Realismus und nicht-faschistische Literatur*. Tübingen : Stauffenburg-Verl., 162 S.
- Krenzlin, L. (2016). Emigranten im eigenen Land? Zum Umgang mit dem Ausdruck „Innere Emigration“. In: Gołaszewski, M., Kardach, M. und Krenzlin, L. (Hrsg.). *Zwischen Innerer Emigration und Exil: Deutschsprachige Schriftsteller 1933–1945*. Berlin : De Gruyter, S. 11–28. <https://doi.org/10.1515/9783110454536-002>
- Kroll, F.-L. und von Voss, R. (2012). *Schriftsteller und Widerstand. Facetten und Probleme der „Inneren Emigration“*. Göttingen : Wallstein Verlag, 424 S.
- Langgässer, E. (1974). Schriftsteller unter der Hitler-Diktatur. In: Arnold, H. L. (Hrsg.). *Deutsche Literatur im Exil 1933–1945*. Bd. 1: Dokumente. Frankfurt am Main : Athenäum, S. 280–285.
- Mann, T. (1997). *Essays*. Bd. 6: Meine Zeit 1945–1955. Frankfurt am Main : S. Fischer, 728 S.
- Mann, K. (1991). *Der Vulkan. Roman unter Emigranten*. Frankfurt am Main : Büchergilde Gutenberg, 572 S.
- Orlowski, H. (1975). *Literatura w 3 Rzeszy*. Poznan : Wydawnictwo Poznańskie, 433 s.
- Reichel, P. (1993). *Der schöne Schein des Dritten Reiches. Faszination und Gewalt des Faschismus*. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch, 452 S.
- Said, E. (2000). Intellectual Exile: Expatriates and Marginals. In: Ed. by Bayomi, M. and Rubin, A. (eds.). *The Edward Said Reader*. New York : Vintage Books, pp. 368–381.
- Schäfer, B. (2001). *Unberühmter Ort: Die Ruderalfläche im Magischen Realismus und der Trümmerliteratur*. Frankfurt am Main : P. Lang, 392 S.
- Schönauer, F. (1961). *Deutsche Literatur im Dritten Reich. Versuch einer Darstellung in polemisch-didaktischer Absicht*. Olten; Freiburg : Walter, 196 S.
- Schuster, J. (2016). *Die vergessene Moderne Deutsche Literatur 1930–1960*. Stuttgart : Kröner, 202 S.
- Schwarz, E. (1973). Was ist und zu welchem Ende studieren wir die Exilliteratur? In: Hohendahl, P. U. (Hrsg.). *Exil und Innere Emigration II*. Frankfurt am Main : Athenäum Verlag, S. 155–164.
- Wehdeking, V. (1997). Zwischen Exil und „vorgeschobenem Posten“ der Kulturnation. Thomas Mann als Projektionsfigur für die im Land gebliebenen Nichtfaschisten. In: Rüter, G. (Hrsg.). *Literatur in der Diktatur: Schreiben im Nationalsozialismus und DDR-Sozialismus*. Paderborn; München; Wien; Zürich : Schöningh, S. 145–162.

Suggested citation

Prytoliuk, S. (2022). Nimets'kyi mahichnyi realizm iak vyjav “vnutrishn’oi emigratsii”: do problemy koherentnosti poniat’ [German Magical Realism as a Manifestation of “Internal Emigration”: The Problem of Coherence of Concepts]. *Pitannâ literaturoznavstva*, no. 105, pp. 172–193. (in Ukrainian). <http://doi.org/10.31861/pytlit2022.105.172>

Стаття надійшла до редакції 9.09.2022 р.

Стаття прийнята до друку 25.10.2022 р.